

CULTELE EGIPTENE ÎN DACIA ROMANĂ

DE

SILVIU SANIE

Într-o încercare de a răspunde cu o lucrare care să îmbine *epigrafiă, arta și religia* – pasiuni dominante a savantului omagiat am optat pentru acest segment al religiilor cu misterii – cultele greco-egiptene din Dacia romană. Intenția de a prezenta imagini unicat selectate din bogatul fond de reprezentări al tuturor cultelor orientale din Dacia s-a dovedit a fi irealizabilă pentru că presupunea în fiecare caz înfățișarea grupului de culte din care au fost desprinse.

Asupra relațiilor directe sau intermediare ale populației de pe teritoriul actual al României cu Orientul Apropiat există mărturii care datează încă din neolitic¹. Șirul lor cuprinde aspecte și elemente diferite ca domeniu și însemnătate: legendara peregrinare a lui Zalmoxis în Egipt, conform însemnărilor lui Strabon²; influențe în imagistica toreuticii traco-getice³; prezența unor obiecte confecționate în Egipt (figurine cu chipul unor zei, amulete, scarabei) în așezări și cetăți geto-dacice⁴ etc., descoperiri care pot fi urmărite până în epoca care precede cucerirea romană.

Spre deosebire de Scythia Minor⁵, pe teritoriul Daciei preromane nu sunt cunoscute monumente sculpturale și epigrafice dedicate cultelor greco-egiptene care să dateze dintr-o epocă anterioară formării provinciei romane Dacia.

Cercetările asupra cultelor egiptene au o vechime mai mult decât centenară. Unele monumente egiptene din Dacia, inscripții și reprezentări au fost menționate alături de materialele similare din provinciile dunărene sau din întreg Imperiul Roman în lucrările lui Fr. Drexler⁶, Fr. Cumont⁷, J. Toutain⁸, R. Turcan⁹, L. Vidman¹⁰ etc. Cultele egiptene separate sau alături de alte culte din bogata viață religioasă a Daciei au mai format obiectul unor clasificări și analize datorate lui L. W. Jones¹¹, D. Popescu¹², O. Floca¹³, în sintezele asupra istoriei Daciei romane scrise de C. Daicoviciu¹⁴, D. Tudor¹⁵, M. Macrea¹⁶ sau în studii și note semnate de Al. Popa¹⁷, S. Sanie¹⁸, C. C. Petolescu¹⁹ ș.a.

¹ Vlassa 1970.

² *Geographica*, VII, 3, 5 (C. 297).

³ Sanie 1999, p. 145-147, pl. L/1-3, 7-8.

⁴ Vulpe 1952, p. 205, fig. 23/3; Vulpe 1959, p. 319, fig. 14/1 etc.

⁵ Pippidi 1969, p. 68-82.

⁶ Drexler 1890.

⁷ Cumont 1929.

⁸ Toutain 1911.

⁹ Turcan 1992 (=Ed. rom. *Culte orientale în lumea romană*, București 1998, p. 91-142).

¹⁰ Vidman 1989, p. 1000-1007.

¹¹ Jones 1929, p. 245-305.

¹² Popescu 1927, p. 159 și urm.

¹³ Floca 1935, p. 204 și urm.

¹⁴ Daicoviciu 1945, p. 147 și urm.

¹⁵ Tudor 1978, p. 360, 372-373, 375, 390, fig. 98/4, 110/4, 115/1a, 1b.

¹⁶ Macrea 1968, p. 375-376.

¹⁷ Popa 1959; Popa 1962; Popa 1965; Popa 1967.

¹⁸ Sanie 1972; Sanie 1974; Sanie 1994.

¹⁹ Petolescu 1972; Petolescu 1973a; Petolescu 1973b; Petolescu 1978.

O nouă abordare a temei este justificată de materialele arheologice și epigrafice apărute în ultimele decenii, de limita contribuțiilor anterioare, de studiile recente asupra unor divinități și a iconografiei lor, de unele date noi asupra dedicațiilor.

Lucrarea de față are între obiectivele majore prezentarea vestigiilor arheologice și epigrafice care oglindesc răspândirea principalelor divinități egiptene în Dacia, unele domenii de manifestare, explicarea locului care-l ocupă în cadrul religiei provinciei, între cultele orientale din Dacia și în general în cadrul religiei provinciei.

În Dacia romană sunt atestate inscripții în limbile latină și greacă cu mențiunea divinităților *Isis*, *Sarapis* și *Apis*. Prin monumente sculpturale și produse ale torecității și glipticii cunoaștem pe *Ammon* (Jupiter Ammon), *Anubis*, *Harpocrate*, *Isis*, *Osiris* și *Sarapis*. În sfârșit, de menționat și câteva antroponime teonime sau în compunerea cărora întâlnim numele unor divinități greco-egiptene.

Un tablou complet al răspândirii cultelor și credințelor orientale în Dacia poate fi realizat doar prin coroborarea surselor scrise – literare și epigrafice – și a celor arheologice și iconografice. Încercăm să acordăm iconografiei un loc privilegiat în această prezentare.

Există substanțiale diferențe cantitative și calitative între moștenirile iconografice a diferitelor culte. În timp ce pentru cunoașterea cultelor egiptene, microasiatice și mai ales a celor mithraice numărul reprezentărilor de diferite categorii poate fi considerat important, numărul imaginilor de divinități sau ale unor simboluri și substitute divine din cultele syriene și palmyriene este relativ modest raportat la cel al atestărilor epigrafice iar în cazul cultelor nord-africane propriu zise ele sunt de extremă raritate.

În afara hazardului descoperirilor arheologice nu poate fi total exclus faptul că această situație putea fi generată de frecvența imaginilor culturale a diferitelor divinități în spațiul lor de origine, de numărul domeniilor în care adepții acelor culte considerau că s-ar exercita puterea zeilor, ipoteză acum confirmată de descoperirile din afara templelor în locuințe sau în necropole.

Reliefuli culturale cu inscripții sau anepigrafe, tăblițe votive, sculpturi ronde-bosse, statuete de bronz și ceramică, geme, camei etc. reprezentări plastice de mare varietate constituie mărturia ale unei vieți culturale efervescente și relevă în același timp rolul imaginii în cult, puterea care îi era atribuită.

Isis, zeița egipteană al cărei cult elenizat s-a răspândit în toată lumea romană, a cumulat în existența ei milenară și atribuțele unui mare număr de divinități egiptene, devenind apoi o favorită a sincretismului cu zeițele grecești și romane. Fiecare atribut îi aduce un nou epitet și *Isis* va ajunge la nenumărate nume și forme.

În această situație se ivesc unele dificultăți în clasificarea cu deplină siguranță drept isiace a dedicațiilor în care numele zeiței este suplințit de unul din numeroasele ei epitete sau în transpuneri plastice în care elementele caracteristice zeiței ocupă un loc minor.

Inscripțiile care-i sunt dedicate în Dacia ar putea fi clasificate în patru categorii: a) în care *Isis* apare singură²⁰; b) *Isis* împreună cu *Serapis*²¹; c) atribuire incertă datorită stării epigrafelor, implicit a lecturii²²; d) apar doar vocabule considerate a fi apelative și epitete ale zeiței. Această ultimă categorie cuprinde două grupe: 1) epitete cunoscute, bine atestate care se admite în general că-i pot aparține nu însă în exclusivitate – ex. *Dea Regina*²³; 2) epitete și apelative cu atribuire disputată precum *Placida regina*²⁴.

Dedicațiile pentru *Isis* trebuie privite așadar în situația lor specifică, numărul lor fiind amplificat în situația în care am considera și pe *Dea Placida* drept *Isis*, fie reduce în cazul altei opțiuni.

Unii cercetători consideră că *Dea Regina* și mai ales *Placida* (*Domna, regina, sancta*) nu ar constitui echivalente pentru numele *Isidei*.

O. Seck²⁵ și C. Daicoviciu²⁶ au remarcat insuficiența argumentelor pentru încadrarea drept isiace a inscripțiilor *Dea Regina*. Într-adevăr, *regina* apare ca epitet al unor divinități grecești, orientale, romane și

²⁰ IDR, III, 1, 69 (=CIL, III, 1558), SIRIS, nr. 699; IDR, III, 2, 228 (CIL, III, 1428); IDR, III, 3, 48 (=CIL, III, 1341), SIRIS, nr. 686; IDR, III, 3, 332 (CIL, III, 7837), SIRIS, nr. 695; IDR, III, 3, 104, SIRIS, nr. 692; CIL, III, 882, SIRIS, nr. 697.

²¹ IDR, III, 2, 227 (=CIL, III, 7920 și 7958), SIRIS, nr. 684; I. Piso 1998, p. 256; IDR, III, 3, 318 (=CIL, III, 7770), SIRIS, nr. 691 și 319 (=CIL, III, 7771), SIRIS, nr. 690.

²² IDR, III, 3, 75 (=CIL, III, 1342), SIRIS, nr. 688; Sanie 1981, p. 109 și 264, nr. 43.

²³ IDR, III, 2, 19 (=CIL, III, 7907), SIRIS, nr. 681; IDR, III, 3, 309 (CIL, III, 7908), SIRIS, nr. 682.

²⁴ IDR, II, 338 (=CIL, III, 1590^a = 8029), SIRIS, nr. 680; 144; 155.

²⁵ O. Seck, RE, IA, col. 472.

²⁶ Daicoviciu 1945, p. 153-154, n. 3: „Cependant nous n'en avons pas de preuve peremptoire, et d'autres part l'epithete de „regina” est accordée aussi aux autres déesses (Juno, Isis, Minerva etc.)”.

celtice²⁷. Opțiunea pentru echivalarea *Dea regina* – *Isis* s-ar fundamenta pe faptul că zeița egipteană primește această denumire încă în Egiptul faraonic, ca soție a lui Osiris și mamă a lui Horus, prototipul tuturor faraonilor²⁸.

Acelaș rol și-l păstrează și în epoca greco-romană²⁹. În fine epitetul *regina* poate fi reîntâlnit pe 28 de dedicații către Isis³⁰. Apuleius menționează că Isis era invocată în Egipt sub adevăratul ei nume *Regina*³¹. Alăturarea și asocierea apelativului *dea*³² ar putea eventual substitui numele zeiței pe cele două inscripții de la Ulpia Traiana³³.

În legătură cu *dea Placida* opiniile sunt și mai numeroase. În Dacia sunt trei inscripții în care *Placida* apare alăturată altui epitet sau unui apelativ³⁴. În afara posibilității de identificare cu Isis sunt și alte ipoteze conform cărora *Placida* ar putea fi *Venus*³⁵, *Hekate*³⁶, vreo divinitate barbară³⁷ sau autohtonă³⁸. Atât echivalarea cu Isis³⁹, cât și unele din ipotezele potrivnice⁴⁰ sunt deja centenare. Inscripțiile recent descoperite în Dacia Inferior și Moesia Inferior⁴¹, unde *Placida* este însoțită de epitetele *domna* respectiv *sancta*, nu sprijină hotărâtor vreuna din atribuiri. De menționat că o posibilă neconcordanță între reprezentarea sculpturală și inscripție nu ar fi semnalată pentru prima dată prin placa votivă de la Cioroiul Nou, unde inscripția este pe o placă cu imaginea zeiței *Hekate*. Sunt cunoscute inscripții dedicate lui *Jupiter Dolichenus* pe sculpturi cu reprezentarea *Artemidei* sau a lui *Apollo*⁴². Imagistica dolicheniană este bine cunoscută și nimeni n-a încercat să-i adauge reprezentările amintite. Asocierea sau identificarea *Isidei* cu *Hekate* este cunoscută și exprimată cu multă claritate într-un pasaj din *Metamorfozele* lui *Apuleius*⁴³ sau într-o inscripție greacă în care apare alături de *Sarapis*⁴⁴. Semnificațiile cuvântului *placida* „binevoitoare, blândă, liniștită, calmă”⁴⁵ ș.a. se potrivesc mai curând *Isidei* decât lui *Hekate*. Pentru a soluționa evidenta contradicție dintre ipostazele obișnuite ale *Hekatei* și înțelesurile epitetului *placida* s-a apelat la cazurile de excepție în care zeița apare terifiantă și bună în același timp⁴⁶, menționându-se fenomenul de *coincidentia oppositorum* constatată uneori fără a fi caracteristic unor divinități.

Încorporarea *Placidei Regina* între inscripțiile isiace, chiar și lipsită de o argumentare prealabilă, reprezintă o opțiune în acest sens venită din partea unui important cercetător al cultelor egiptene⁴⁷. În sprijinul echivalării *Placidei regina* cu Isis se pronunță și R. E. Witt⁴⁸ care, reamintește că semnificația *Placida* poate fi regăsită în cuvintele din textul rugăciunii lui *Lucius* către Isis care *pausam pacemque tribue*⁴⁹. Ar putea fi adăugat și pasajul din *Plutarh* în care Isis este considerată identică cu principiul binelui⁵⁰. Numeroasele inscripții în care Isis este însoțită de epitetele *domina*, *domna*, *regina* și *sancta* sau cele grecești în care e

²⁷ Stech, s.v. *Regina*, in RE, II,1 col. 472-474; Sanie 1970, p. 295-298.

²⁸ Erman 1937, p. 101.

²⁹ *Ibidem*, p. 486; CIG, XII, 5, p. 217.

³⁰ Cf. SIRIS, indice; 19 provin din teritoriul Italiei – Cf. Malaise 1972, p. 181-182.

³¹ Apuleius, XI, 5 „... me proprii percolentes appellat vero nomine reginam Isidem”.

³² SIRIS, nr. 501, 502, 562 etc.; CIG, XII, 5, 1, p. 217; Erman 1937, p. 484 „... C'est moi qui suis appelée déesse par les femmes...”.

³³ Cf. n. 23.

³⁴ Cf. n. 24.

³⁵ CIL, VI, 783: *Veneri placidae sacrum*.

³⁶ Bordenache 1969, nr. 99, p. 57-58, pl. 45.

³⁷ O. Seck, *loc. cit.*, col. 472.

³⁸ Kolosovskaja 1957, p. 87; Gostar 1965, p. 239-241.

³⁹ Mommsen 1863, p. 95; CIL, III, 1590 a.

⁴⁰ Becker 1867, p. 115-118.

⁴¹ Kolendo 1969, p. 77-78.

⁴² Merlat 1951, nr. 199 și 246.

⁴³ XI, 5 „... Eleusinii vetustam deam Cererem, Junonem alii, Belonam alii, *Hekatem* isti”.

⁴⁴ SIRIS, nr. 198 = IG, XII, 1, 742: Ἐρμίας Ἀθαναγόρου/Σολεύς Ἐχάται/Σαρ(ά)πιδι etc.

⁴⁵ L. Quicherat, A. Daveluy, *Dictionnaire latin-français*, Paris 1882, p. 877.

⁴⁶ Kolendo 1969, p. 357-359.

⁴⁷ SIRIS, p. 295, nr. 680.

⁴⁸ J. R. Witt 1970, p. 234.

⁴⁹ Apuleius, XXI.

⁵⁰ *De Iside et Osiride*, 53.

numită *κυρία* sau *χρύδα*⁵¹ justifică, cu rezerva impusă de lipsa unei mențiuni directe, încadrarea dedicațiilor cu *Placida* între inscripțiile isiacă⁵².

Numele zeiței este însoțit de epitetetele *frugifera*⁵³, *myrionyma*⁵⁴, *patrona*⁵⁵, *regina*⁵⁶ de apelativul *dea* la care s-ar adăuga cele dobândite prin acceptarea caracterului isiac al epigrafelor ultimei categorii.

Frugifera ilustrează atribute ale Isidei precum fertilitatea, fecunditatea, cunoscute și prin sincretizarea cu Aphrodita, Demeter, Fortuna ca o *Ἴσις καρποφόρος* (SIRIS nr. 317).

Cu totul specific Isidei este epitetul *myrionyma* „cea cu nenumărate nume” (cu zece mii de nume), atestat în inscripții din Italia, Gallia (CIL, V, 5080, XIII, 3461), în Dacia la Potaissa (CIL, III, 882). În epigrafe descoperite în a doua parte a secolului trecut și în alte epigrafe la Apulum⁵⁷ și în alte trei provincii. Considerat o „transcriere fonetică” a lui *Ἴσις Μυριώνυμος*⁵⁸, corect ar fi *Isis Myrionyma*, dar apar cu mai multe variante.

Celelalte epitete și apelative ilustrează atributele conferite zeiței.

Imaginile Isidei sunt și ele foarte numeroase în concordanță cu multiplele metamorfoze începute în spațiul egiptean continuate în epoca elenistică și romană. La fel și materialele în care au fost transpuse plastic. Alături de sculpturile în piatră întâlnim figurine turnate în bronz, statuete și medalioane ceramice, produse ale glipticii.

În sfârșit, la reprezentările în care zeița apare singură, împreună cu Serapis sau cu Harpocrate se adaugă imaginile unor slujitori ai cultului zeiței și unor categorii speciale de adoratori și reliefuri la care apartenența isiacă este doar una din variantele posibile.

Din Dacia Inferior nu este cunoscută până acum vreo inscripție votivă care să aparțină cu siguranță unor divinități egiptene – s-a văzut situația specială pentru *Placida* (*dea, domna, regina*), dar sunt bine atestate mai multe categorii de reprezentări.

Din castrul de la **Drobeta** provine un bust în bronz al Isidei (în. 13,3 cm) care înfățișează zeița ieșind dintr-o corolă de acant⁵⁹ (Pl. II/1). Zeița poartă o tunică și mantie care formează pe pieptul ei nodul caracteristic. Părul buclat este strâns pe tâmpile cu o panglică și la ceafă adunat într-un coc ornat cu o floare de lotus iar câte trei șuvițe împletite coboară pe fiecare umăr. Pe cap poartă o diademă specifică înaltă – *basileion*. Isis are chipul rotund cu trăsături fine și gâtul lung.

De la **Romula** provine o figurină fragmentară de argilă roșatică (Pl. I/1). Isis este înfățișată îmbrăcată cu o pelerină strânsă cu un nod pe piept, purtând câte o brățară pe fiecare mână, cercei rotunzi și un colier de perle în jurul gâtului. În vârful capului poate fi observată o diademă în formă de semilună – o *Isis Fortuna*⁶⁰.

Reprezentările Isidei nu sunt identice. În afara celorlalte piese de bronz și ceramică din Dacia Superior, Ulpia Traiana Sarmizegetusa – un bust de marmoră (în. 22 cm), ipostazele Isidei în Dacia sunt multiplicat prin modul în care este ilustrată pe geme.

O statueta de bronz, publicată de Fr. Grisellini în 1780, cu mențiunea că a fost cumpărată la Timișoara⁶¹ ilustrează o ipostază unică în atât de bogata iconografie isiacă. S-a considerat că piesa provine din Banat și a fost propus de asemeni ca loc de descoperire **Băile Herculane** (Pl. II/4).

Isis nudă poartă o coroană în formă de semilună peste părul despărțit în două pe mijlocul capului. Câte trei șuvițe de păr cad pe umerii zeiței. Doi șerpi se încolăcesc pe picioare și alți doi pe mâinile Isidei. În ambele cazuri șerpii nu sunt dispuși afrontați. La baza circulară este incizată inscripția *Isis Patrona*.

⁵¹ SIRIS, nr. 397 (?), 510, 564, 588, 608, 652, 754 (*domina*); 535, 536 (*sancta*); 261, 332, 334, 491 (*κυρία*; 62 (*άγία*); G. Lafaye, s.v. *Isis*, in DA, III, 1, p. 581.

⁵² Cele trei inscripții din afara granițelor Daciei (Roma, Germania, Moesia Inferior) scad mult posibilitatea autohtonismului Placidei regina. Și Jupiter Turmazgades are în Dacia o treime din dedicațiile cunoscute în întreg Imperiul dar nimeni nu-i contestă caracterul syrian.

⁵³ Piso 1998, p. 256.

⁵⁴ CIL, III, 882; IDR, III, 104.

⁵⁵ IDR, III, 69.

⁵⁶ CIL, III, 1342; CIL, III, 7907?

⁵⁷ IDR, III, 104.

⁵⁸ Zawadzki 1998, p. 347.

⁵⁹ Berciu - Petolescu 1976, p. 30, no. 10.

⁶⁰ *Ibidem*, nr. 11.

⁶¹ Grisellini 1926, p. 208-209.

Reprezentările în care *Isis-Aphrodita* apare nudă sunt relativ numeroase⁶². Sincretizări în Egipt, în lumea elenică și romană au dus – s-a amintit – la numeroase epitețe și imagini ale zeiței. Isis ține obișnuit *sistrum* și *situla*. Pentru o zeiță htonică sincretizată cu *Demeter* și *Hekate*, zeiță a sănătății, divinitate care prin *Hathor* a moștenit și atribute a lui *Asherat*⁶³ prezența șerpilor cu semnificații simbolice atât de diverse (simbol solar, substituit al zeiței mame, simbol htonic și profilactic etc.) apare ca normală. Numărul și dispunerea șerpilor este neobișnuită. Pe un sarcofag de la Natania (Israel)⁶⁴ (sec. III p. Chr.) apare imaginea a doi șerpi affrontați încolăciți pe picioarelor unui personaj feminin nud identificat doar ipotetic (Pl. II/5). Șerpii ar putea fi eventual o ilustrare a unor aeseori divini, simboluri ale resurecției etc.

În sfârșit, înclinăm să includem între reprezentările în care apare și Isis imaginile de pe un relief fragmentar de calcar, cu bordură arcuită (32 × 36 × 9 cm). Piesa în prezent dispărută, provine cu mare probabilitate de la *Mehadia*⁶⁵ (Pl. III/4).

Pe suprafața păstrată poate fi văzut un personaj cu chip oval, expresiv. Părul lung este despărțit pe mijlocul capului și coboară în codițe împletite. Pe cap are două coarne de bovidue, în cunoscuta dispunere semilunară. O îmbrăcăminte cu mâneci scurte (chiton?) îi lasă în parte dezgolit brațul drept. Obiectul care-l ține în mână, nu poate fi determinat. La gât poartă un șirag de perle rotunde. În dreapta personajului poate fi observat un cap de bovidue. Pe bordura reliefului existau unele reprezentări care, la data publicării erau distruse sau mult erodate.

În cei 80 de ani de la includerea în circuitul științific, în lipsa unor clare atribute definitorii pentru semnificația imaginii ilustrate pe relief au fost emise mai multe ipoteze: *Mithras*⁶⁶, *Men*⁶⁷, divinitate fluvială locală⁶⁸, *Diana*⁶⁹ și recent *Aglibol*⁷⁰. În acest cadru nu-i posibilă relevarea argumentelor care privesc inconsistența fiecărei ipoteze din cele menționate.

În ce ne privește considerăm că există elemente care ar îndreptăți încadrarea acestui relief între cele care conțin imagini culturale ale divinităților egiptene – din grupul de *Sunnaoi Theoi*⁷¹.

Încă Herodot menționează coarnele de bovidue ale zeiței Isis⁷² și în prezent știm că aceasta s-a datorat și preluării de către Isis a unor atribute a lui *Hathor* și în aceeași direcție a acționat și sincretizarea cu *Io*⁷³. Podoabe în jurul gâtului pot fi frecvent întâlnite pe reprezentările zeiței Isis – *Aphrodita*⁷⁴.

Capul de bovidue din dreapta zeiței posibil să fi fost parte a unei imagini hatorice sau mai curând a Boului *Apis*. În acest caz în stânga zeiței, pe fragmentul de relief care lipsește posibil să fi fost ilustrat *Serapis tronans*⁷⁵. Fără a fi foarte numeroase sunt cunoscute totuși transpuneri plastice ale *Isidei* cu o expresie apropiată sau care nu au toate elementele „canonice” în privința îmbrăcămînții, coafurii, emblemelor.

Prin lectura care o propunem imaginea în ansamblu ar dobândi o rezolvare.

Tipar de medalion de ceramică (d. 8,4 cm) cu imaginea *Isidei* descoperit la *Micăsasa* și cunoscut prin menționarea, fără vreo descriere dar cu ilustrarea în Catalogul unei expoziții⁷⁶ și un tipar de la *Apulum* (Pl. I/2).

Tiparul de la *Micăsasa* înfățișează zeița cu chipul puțin întors spre stânga fără a fi în semiprofil ci „en face”. Podoaba capilară este suprapusă de un *basileion*. Părul coboară pe umeri în șuvițe într-o redare foarte stilizată și încadrează un chip frumos cu trăsături armonioase schițat parcă separat și inclus apoi în spațiul dintre cele două șiruri de șuvițe (Pl. I/3).

⁶² Condurachi 1939, Taf. I/1; IV/5; V/6 and 9; VI/7, 8; VII/10, 11.

⁶³ Buisson 1970, p. 58, nr. 3.

⁶⁴ Rahmani 1987, p. 125-126, fig. 1 și pl. 10/B.

⁶⁵ Buracu 1924, p. 15, nr. 2.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ Bărcăcilă 1932, p. 17, fig. 11.

⁶⁸ Bărcăcilă 1934, p. 77.

⁶⁹ Bărbulescu 1972, p. 210.

⁷⁰ Bărbulescu 2001, p. 371-375.

⁷¹ Tinh 1984, p. 1710 și urm.

⁷² Hd. II, XL: „Statuia lui Isis cu chip de femeie are coarne de vacă, așa cum o înfățișează elenii pe Io”.

⁷³ Tinh 1990, p. 763, Cat. 267-268.

⁷⁴ Condurachi 1939, p. 16(46), 17(47), 21(51) pass. Taf. I Abb. 1; Taf. III, Abb. 3; Taf. IV, Abb. 5; Taf. VII, Abb. 10 și 11; Taf. IX, Abb. 13.

⁷⁵ LIMC, V/2, pl. 512/194.

⁷⁶ Mitrofan 1996, pl. XV, nr. 110.

De pe umeri se ridică extremitățile cornului Lunii, simbol frecvent la Isis, zeiță identificată cu *luna* și alte divinități cu valențe lunare (Diana, Astarte etc.). În același mod sunt indicate uneori marginile unui tron. Fiind vorba de un bust, nu poate fi propusă o singură variantă de lectură – opțiunea noastră converge către prima ipoteză. Pe direcția *basileion*-ului și a capului sunt dispuse oblic pe ambele părți câte o crenguță de măslin. În stânga zeiței apare un cunoscut instrument specific egiptean *sistrum* – atribut al zeiței – întâlnit la ceremoniile de cult ale Isidei și la cele funerare. Reprezentarea din partea dreaptă – posibil o pateră – este mai neclară. De asemeni, nu poate fi exclusă și o mică însemnare. Editorul menționează cu altă ocazie, fără a ilustra, existența unei inscripții greu lizibile pe reversul medalionului.

Scena este încadrată de cercuri cu puncte incizate care dau naștere la o pozitivare la un cerc perlat și cu liniiare, mai mari către bază pe jumătatea din stânga a circumferinței.

Tot de la Micăsasa provine un tipar considerat a fi utilizat pentru confecționarea statuetelor zeiței Isis (20 × 12 × 5,7 cm), menționat în Catalog⁷⁷ fără a fi descris. Figura ilustrată pe copertă este neclară apropiată de chipul Demetrei.

Între obiectele dintr-o colecție alcătuită în mare măsură din descoperiri de pe fostul teritoriu al orașului **Porolissum** se numără și un mâner de opait cu reprezentarea Isidei⁷⁸. Piesa, în prezent acefală (în. 6,9 cm) este lucrată din lut fin și are o culoare maro-roșiatică (Pl. I/4₁, 4₂).

Zeița apare într-o ipostază care a cunoscut o oarecare răspândire – *Isis lactans*⁷⁹. Câte trei șuvițe de păr ondulat pot fi văzute pe umerii zeiței. Ea este îmbrăcată cu un chiton cu mâneci foarte scurte și cu un himation care formează un nod pe direcția sânelui drept. Duce mâna dreaptă spre sânul stâng dezgolit. Harpocrate nud este înfățișat într-o poziție de repaos cu mâinile pe șolduri. Trăsăturile chipului nu pot fi distinse. Are părul abundent și se pare suprapus de *pschent*.

Isis se ivește dintr-un caliciu de frunze de acant. Piesa porolissensă s-ar înscrie în seria B din clasificarea lui V. Tran TamTinh⁸⁰ Isis *lactans* ivindu-se dintr-un caliciu de frunze de acant și are multe asemănări cu două dintre piesele de proveniență alexandrină (B – 63 și B – 64)⁸¹.

Din textele inscripțiilor constatăm că lui *Sarapis* sau *Serapis*, prima formă a numelui cu o frecvență mai însemnată în inscripțiile grecești, cealaltă în epigrafele latine, cu diferite forme de genitiv și dativ îi sunt atașate apelative și epitete, alăturate numele unor divinități. Laolaltă aceste elemente relevă complexitatea și numeroasele atribute ale divinității.

Astfel dedicații invocă forța divină a zeului (*numen*)⁸² îi atașează epitetul *Augustus*⁸³ cu totul normal la divinitatea creată și ca protectoare a dinastiilor. În trei epigrafe⁸⁴ numele zeului este precedat de *Invictus deus* semn al contaminării cultului lui *Serapis* cu cel al lui *Sol* și *Mithras*. Neobișnuita succesiune din textul unei inscripții apulense⁸⁵ în care *Sarapis* precede pe *Jupiter* și *Sol* a prilejuit numeroase comentarii. Sunt epigrafe cu IOM *Sol, Serapis*⁸⁶ surprinzătoare este însă abaterea de la respectarea cunoscutei ierarhii din panteonul roman. De menționat și prezența lui *Zeus* într-o epigrafă fragmentară greacă în care epitetele lui *Sarapis* nu sunt clare⁸⁷ și o alta, tot în grecește, către *Sarapis* și un grup nenominalizat de zei⁸⁸.

Inscripțiile care-i aparțin în exclusivitate numără între dedicații un *legatus Augusti* T. Iulius Flaccinus⁸⁹; doi *procuratores Augusti* Caesidius Respectus⁹⁰ și M. Luceius Felix⁹¹; Κάστος 'Αλ[έ]ξανδρος⁹²; un personaj

⁷⁷ *Ibidem*, p. 13, nr. 118.

⁷⁸ Culcer-Winkler 1970, p. 547, fig. 35.

⁷⁹ Tinh 1973.

⁸⁰ Tinh 1978, p. 1239.

⁸¹ *Ibidem*, p. 1264.

⁸² IDR, III, 316.

⁸³ IDR, III, 317.

⁸⁴ IDR, III, 331; Piso 1998, p. 255-256 și 263.

⁸⁵ IDR, III, 319.

⁸⁶ CIL, III, 4560 (= SIRIS, 667); CIL, III, 4561 (= SIRIS, 668) etc.

⁸⁷ Piso 1998, p. 257-258.

⁸⁸ IDR, III, 401.

⁸⁹ IDR, III, 317 (= SIRIS, 689); Piso 1993, I, p. 77 și urm.

⁹⁰ IDR, III, 331.

⁹¹ Piso 1998, p. 263.

⁹² *Ibidem*, p. 258.

important în viața administrativă și culturală a capitalei Daciei romane – C. Iulius Metrobianus⁹³ și un *primus pilus* din legiunea a XIII-a Gemina – C. Cosconius Sabinianus⁹⁴.

Pot fi remarcate personalități mai numeroase în epigrafele sarapiace decât în cele dedicate Isidei singură inclusiv la cele cu apartenență isiacă incertă.

Textul unor inscripții conțin și mențiuni asupra profesiei și poziției sociale a dedicanților sau a persoanelor în onoare sau pentru sănătatea cărora a fost făcută dedicația. În alte cazuri acestea pot fi doar presupuse după indiciile oferite de cercetarea antroponimelor.

Din inscripțiile închinat doar Isidei cunoaștem personaje de condiții sociale modeste în cazul Domitiei (serva ?), Verus și Romanus cei care închină altarul pentru sănătatea lui M. Iulius Apollinaris procurator financiar, sclavi imperiali – intențenți, libertți (Aurelia Fortunata, posibil și Aelia Justa) și Priscianus – *augustalis coloniae Sarmizegetusa*.

Dacă am considera CIL, III, 1942 inscripție isiacă și nu pentru Dea Syria textul ei ar conține singura dedicație colectivă către zeiță datorată unei trupe *ala I Hispanorum* aflată sub comanda lui M. Plautius Rufinus.

Personaje cu *tria nomina* vechi romane sunt și cele din epigrafa prin care ne este cunoscută organizarea cultului zeiței ca în provinciile vestice C. Iulius Martialis *pater* și L. Livius Victorinus *quaestor* – dar poziția lor socială și situația economică deosebită le putem doar presupune.

Cele trei inscripții cu *Placida (Regina, Dea, Donna)* sunt datorate unor personaje cu grade mici în ierarhia militară (*princeps, optio*) sau cu origini relativ modeste judecând după antroponime.

Dedicațiile în care se consideră că prin Dea Regina ar fi indicată Isis sunt datorate lui M. Cominius Quintus, cavalier și *quinquennalis* la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, și soția sa Antonia Valentina, pentru sănătatea căreia construiește templul și a doua Aeliei Primitiva pentru patronul ei Aelius Metrodorus.

Situația apare mult diferită la o privire asupra dedicanților din epigrafele în care este menționat doar cuplul *Isis* și *Serapis* sau în inscripțiile în care, alături de cele două divinități, întâlnim și numele altor zei. Astfel, gradul și poziția socială mai modestă o are doar C. Iulius Antigonus centurion în legiunea V-a Macedonica și soția sa Flavia Apollinaria pentru ca să întâlnim în continuare câteva personalități ale Daciei romane: M. Stadius Priscus Licinius Italicus *legatus Augusti pro praetore provinciae Daciae*⁹⁵; L. Iunius Rufinus Proculianus *tribunus laticlavus militum legionis XIII Geminae*⁹⁶; Lucius Aemilius Carus *legatus Augusti pro praetore III Daciarum*⁹⁷.

De remarcat faptul că pe epigrafa altarului ridicat de M. Luceius Felix *procurator Augusti*, Sarapis are epitetul *Invictus deus*. Acest personaj este cunoscut și din textul unei inscripții de pe o placă votivă mithraică (IDR, III, 286 = CIMRM, II, p. 323, nr. 2149, 2150). Prin cele două epigrafe aflăm de existența unui adorator al ambelor divinități care prețuia în mod deosebit calitatea de *invictus* al lui Mithras, reînălțată prin sincretizare și la zeul greco-egiptean.

Se poate constata așadar că divinitățile greco-alexandrine metamorfizate în perioada în care au pătruns în Dacia romană au avut adepți din diferite pături ale societății din Dacia, de la guvernatori la sclavi. Această însemnată propagare poate fi pusă pe seama pătrunderii relativ timpurii în viața religioasă romană având uneori sprijinul declarat al unor împărați, exprimarea simpatiei sau o extremă toleranță – o politică care a fost favorabilă unei răspândiri într-o însemnată perioadă din existența Daciei⁹⁸. Pentru cei cu funcții importante în unele cazuri nu poate fi total exclusă și o doză de oportunism – o aderare la un cult agreeat de împăratul pe care-l slujeau.

Desigur, multitudinea atributelor conferite celor două divinități, faptul că s-au numărat printre principalele beneficiare ale sincretismului din viața religioasă a acelei perioade au acționat în aceeași direcție. Epigrafele sunt adeseori cele mai complete surse utile reconstituirii cultelor greco-egiptene în Dacia romană, dar de la amulete, geme, camei, statuete de ceramică sau bronz la busturi și statui – produse ale artei plastice majore însemnate numericeste, deși de valoare diferită, coroborate, dau măsura răspândirii. Presupusele calități oraculare și, nu în cele din urmă, de tămăduitor vor fi contribuit și ele la această propagare. Un *Serapeum* era un spital – un azil unde solicitantul se adăpostea și spera în vindecare. Zeul era alăturat uneori divinităților sănătății Aesculapului și Higeia.

⁹³ IDR, III, 316.

⁹⁴ IDR, III, 315.

⁹⁵ IDR, III, 229 (= SIRIS, 687).

⁹⁶ IDR, III, 318 (= SIRIS, 691).

⁹⁷ IDR, III, 319 (= SIRIS, 690).

⁹⁸ Petit 1971, p. 189-194; Malaise 1984, p. 1615-1691; Burkert 1987, p. 2, 6, 15, 25, 27, 38.

Cât despre Isis, cum s-a amintit, prin numeroasele ei atribute atrăgea persoane din cele mai diferite profesii și categorii sociale, în primul rând, dar nu în exclusivitate, femei.

De altfel, pe inscripțiile isiace sigure sau probabile și mai puțin pe cele în care apare împreună cu Serapis întâlnim numele a nouă femei (Aelia Justa, Domitia, Aurelia Fortunata, Flavia Apollinaria, Antonia Valentina, Claudia Valentina, Aelia Primitiva, Marciana, Apronilla).

Cât privește cele ilustrate de textul unei inscripții apulense⁹⁹ unde Serapis apare alături de *Jupiter* și *Sol*, iar Isis de *Luna* și *Diana*, text asupra căruia s-au oprit și alți cercetători¹⁰⁰ am remarca faptul că atestă dobândirea unor atribute, marchează momente în drumul parcurs de acești zei cumularzi. Această formă a inscripției înfățișează un proces în desfășurare – sincretismul – cu sublinierea componentelor (valențelor) și direcțiilor de evoluție Jupiter Serapis cu accentuarea atributelor solare și o Isidă prevalent „lunară” pentru care doar epitetul *myrionyma* poate să-i acopere multiplele atribute. În această situație apelul referitor la „Du «bon usage» de la notion de syncretisme”¹⁰¹, titlul unei comunicări la un important congres în domeniu, se impune a fi receptat.

Pentru unele persoane menționate în inscripții ca dedicații sau pentru sănătatea și în onoarea cărora au fost invocate divinitățile dispunem de informații utile stabilirii unei cronologii a cultelor greco-egiptene în Dacia romană. Între aceștia personalități de prim rang: M. Statius Priscus Licinius Italicus – *legatus Augusti pro praetore* în Dacia Superior în anii 156/157-158¹⁰²; Ti. Iulius Flaccinus cu aceeași funcție, probabil între? 164-? 168¹⁰³; L. Aemilius Carus, *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum*¹⁰⁴; Lucius Iunius Rufinus Proculianus, *tribunus laticlavus militum legionis XIII Geminae* (aprox. 169 p. Chr.), ajuns guvernator al Dalmației în 184¹⁰⁵. Se adaugă Caesidius Respectus (240-242?) și M. Lucceius Felix (242-245), *Procuratores Daciae Apulensis*¹⁰⁶; C. Iulius Metrobianus (post 180); M. Cominius Quintus (180-200?), T. Varenus Pudens (200-222?) cunoscuți în administrația și viața culturală a provinciei¹⁰⁷. Cronologic, inscripțiile se succed de la începutul celei de a doua jumătăți a secolului al II-lea la jumătatea secolului al III-lea p. Chr.

În acest interval mai pot fi interpolate și alte inscripții, respectiv persoane cu indicația *post quem* – mutarea garnizoanei legiunii a V-a Macedonica de la Troesmis la Potaissa (167-168) – C. Iulius Antigonus *centurio legionis V Macedonicae* (CIL, III, 881) sau după titlul de *metropolis* adăugat numelui capitalei Daciei romane în timpul lui Severus Alexander (CIL, III, 1428).

În fapt, limitele stabilite prin dedicațiile personalităților rămân nemedificate.

Analiza antroponimelor cunoscute prin epigrafele închinatise Isidei și lui Serapis, sigure sau posibile, ne relevă un tablou interesant.

Gentilicii imperiale: *Iulius* (C. Iulius Antigonus, M. Iulius Flaccinus, C. Iulius Martialis, Iulius Metrobianus), *Claudius* (Claudia Valentina); *Flavius* (Flavia Apollinaria); *Aurelius* (Aurelia Fortunata).

Gentilicii neimperiale: *Aemilius* (L. Aemilius Carus); *Antonius* (Antonia Valentina); *Caesidius* (Caesidius Respectus), *Cominius* (M. Cominius Quintus); *Cosconius* (C. Cosconius Sabinianus); *Iunius* (L. Iunius Rufinus); *Livius* (L. Livius Victorinus); *Lucceius* (M. Lucceius Felix); *Plautius* (M. Plautius Rufinus); *Stadius* (M. Statius Priscus Licinius Italicus); *Valerius* (Valerius Mexi); *Varenius* (T. Varenus Pudens); *Verrius* ? (Verrius Fir[mi]nus).

Cognomina: Antigonus, Apollinaria, Apollinaris, Apronilla, Carus, Domitia, Felix, Fir[mi]nus, Flaccinus, Fortunata, Gaius, Justa, Martialis, Metrobianus, Metrodorus, Mexi, Priscianus, Priscus, Proculianus, Proculus, Primitiva, Pudens, Quintilianus, Quintus, Respectus, Romanus, Rufinus, Sabinianus, Valentina, Victorinus.

Nici unul dintre *cognomina* nu este propriu-zis egiptean, iar cele grecești reprezintă aproximativ o cincime (Apollinaria, Apollinaris, Antigonus, Metrobianus, Metrodorus, Mexi). Cât privește antroponimele

⁹⁹ IDR, III, 319.

¹⁰⁰ Bărbulescu 1984, p. 146-147.

¹⁰¹ Motte, Pirenne-Delforge 1994, p. 17. După ce analizează noțiunile *influențe*, *împrumuturi*, *syncretisme*, către final ajunge la afirmația: „Histoire des religions et étude des syncretismes risquent de devenir bientôt des synonymes”!

Aserțiune confirmată și în multe momente ale cercetării religiei Daciei romane.

¹⁰² Piso 1993, p. 66-73.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 77-79.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 105-106.

¹⁰⁵ IDR, III, 318, p. 252-253.

¹⁰⁶ *Ist. Rom*, II, Tabele, p. 782-783.

¹⁰⁷ Ardevan 1998, Tab. III, IV, VII, IX, XI și XVIII.

teonime sau teoforice *Arphocras*, *Hammonius* – cel de al doilea poate avea și posibile origini nord africane sau syro-palmyriene –, *Isidora*, *Sarapio*, ele sunt în primul rând nume grecești sau a unor greci născuți în spațiul egiptean și doar într-o măsură redusă pot fi considerate indicii ale răspândirii divinităților greco-egiptene.

● **Reprezentările plastice** în piatră, alabastru, bronz și ceramică a lui Sarapis provin de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Cristești, Micăsasa, în Dacia Superior și Sucidava și Romula în Dacia Inferior.

Tipul iconografic poartă pecetea modului în care a fost creată această divinitate a atributelor dobândite în timp. Cea mai vehiculată ipoteză este aceea că a fost adusă de la Sinope la Alexandria statuia zeului htonian Pluto, operă a sculptorului Bryaxis. Propagarea zeului greco-egiptean n-a urmat o linie constantă ascendentă. Sarapis apare ca zeu oracular, care dă ordine prin oracole și vise, ca zeu tămăduitor asociat cu *Asclepios*, dispensator al bunurilor pământeste și fertilității prin identificarea cu *Osiris* și *Pluto* asimilat și cu Dionysos. Identificat cu Helios, apoi cu Zeus, devine zeu universal, cosmocrator suveran. Atribute numeroase care justifică o importanță propagare mai ales în secolele II-III p. Chr. constatată și în transunerile plastice de o mare diversitate¹⁰⁸.

Un bust de marmură cu chipul lui Sarapis descoperit la Hațeg (jud. Hunedoara)¹⁰⁹ provine de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Pl. III/5a, 5b). Înalt de 28 cm, din care capul 13 cm, bustul este tocit pe direcția zonei centrale – nasul, mustățile și barba, și este gol în partea posterioară. Un mic canal circular în creștetul capului indică punctul în care era atașat *modius*-ul. Redarea podoabei capilare este sumară – de pe calotă coboară buclele pe frunte. Ochiul sunt asimetrici, superficiali și gura are o formă semilunară. Draparea este cea tradițională, realizată prin puține linii obținute cu trepanul. Utilizarea limitată a trepanului permite situarea lucrării către jumătatea secolului II p. Chr. Poate fi remarcată depărtarea de tipul abstract și idealizat de tradiție elenistică, cu accentuarea patetismului, element caracteristic pentru arta provincială.

Capul zeului Sarapis (21 × 16 cm) sculpat, în piatră de calcar, descoperit pe Dealul Cetății la Potaissa, se numără printre cele mai interesante ca realizare artistică¹¹⁰ (Pl. III/1a, 1b).

Fața cu o frunte înaltă este încadrată de o bogată podoabă capilară. Trăsăturile feței, barba și mustățile icsuit redade, conturul ochilor ușor migdalați, linia pleoapelor, nasul drept, gura fină compun un chip care exprimă melancolie și mister, precum reprezentările lui Hades. Partea din spate a capului, părul lung care-i acoperă ceafa și coboară pe gât, este realizată prin incizii rare și neuniforme, cu mai puțină grijă pentru amănunt ca la sculptarea feței.

● În creștetul capului este vizibilă o tijă de fier cu o parte terminală de plumb necesară pentru fixarea *modius*-ului.

● Capul lui Jupiter Sarapis de la Potaissa, lucrat cu dalta și trepanul, s-ar încadra, după aprecierile celui care l-a publicat¹¹¹, în barocul antoninian, perioadă artistică în care se căutau efecte cromatice și contraste de lumină prin exagerarea suprafețelor de capilatură traforate. Gradul de utilizare a trepanului constituie indicii pentru plasarea acestei lucrări în secolul al III-lea p. Chr.

● La Sucidava a fost găsit un mic cap a lui Sarapis (în. 15 cm) sculpat în alabastru¹¹². Cu toate dimensiunile sale reduse sunt redade cu precizie unele particularități, precum cele două rânduri de bucle, cinci pe frunte și două de la baza *modius*-ului înalt și asimetria mustății (Pl. III/3a, 3b).

Limitarea utilizării trepanului poate constitui un indiciu că mica și expresiva sculptură ar putea fi datată către jumătatea secolului al II-lea p. Chr.

O statueta de bronz găsită la Potaissa, care înfățișează pe zeul Sarapis pe tron (în. 11,3 cm), a intrat în anul 1902 în colecțiile Muzeului de Stat din Budapesta¹¹³. Capul zeului este suprapus de un *calathos*. Părul bogat coboară în bucle. Chipul, mai puțin clar, este încadrat de barbă abundentă (Pl. II/6).

Sarapis este înveșmântat cu un chiton cu mâneci scurte și un himation a cărui falduri atent aranjate se văd pe umărul stâng și pe direcția genunchiului stâng. Picioarele se sprijină pe un scăunel, stângul este puțin retras. Lipsesc: tronul, sceptrul și cerberul tricefal, ultimele două atribute obișnuite ale zeului. Părțile au fost lucrate separat și apoi asamblate cum se observă în partea dreaptă a statuetei. Pot fi stabilite unele analogii cu prototipul alexandrin.

¹⁰⁸ Erman 1937, p. 443: „L'apparition de Serapis marque le début d'une nouvelle croyance que l'on peut nommer la foi gréco-egyptienne.”; Clerc, Leclant, în LIMC, VII, p. 666-692.

¹⁰⁹ Bordenache 1969, p. 86, nr. 169, pl. LXXIII.

¹¹⁰ Isac 1970, p. 549-553.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 551.

¹¹² Tudor 1945, p. 420, nr. 26, fig. 33; Bordenache 1969, p. 85, nr. 166, pl. LXXII.

¹¹³ Hekler 1910, p. 309-311.

De la **Romula** provine o statueta de bronz fragmentară (în. 29,5 cm)¹¹⁴ (Pl. II/7). Lipsesc brațele și piciorul stâng, iar zona posterioară a piciorului drept este în parte deteriorată. Părul bogat este legat cu panglică. Pe creștetul capului are un *calathos* ornat cu trei ramuri cu cinci frunze stilizate. Fața zeului, mai clară decât la exemplarul precedent, este încadrată de o barbă cărlionțată. Sarapis poartă o mantie lungă, drapată cu falduri largi la piept, umeri și poale. Este încălțat cu sandale. Piciorul drept este tras mult în spate.

Posibil ca picioarele zeului să fi fost dispuse așa cum cunoaștem dintr-o mențiune a lui Aetos unul dintre adoratorii săi: „[...] ținând piciorul peste picior, i-am dedicat lui Serapis”¹¹⁵.

Trebuie consemnată și lipsa atributelor obișnuite ale zeului. Atât cât s-a păstrat, piesa rămâne interesantă, cu evidenta imitare a prototipului „canonic”.

O importantă grupă de piese cu imaginea lui Sarapis este alcătuită din medalioanele de ceramică descoperite la Apulum, Cristești (jud. Mureș) și Micăsasa (jud. Sibiu).

Un tipar cu reprezentarea lui Sarapis, considerat a proveni de la **Apulum**, se afla în colecțiile Muzeului sășesc de la Cib (jud. Alba)¹¹⁶. Este un tipar dublu, având ilustrate pe avers imaginile lui Aesculapius și a Hîgeiei și pe revers Sarapis (Pl. I/7).

Medalionul fragmentar cu diametrul de 11 cm este lucrat dintr-o pastă de bună calitate, bine arsă, de culoare brun închis. În acest context descrierea are în vedere doar reversul. Sarapis este ilustrat în profil spre dreapta. Părul bogat ondulat este suprapus de un *calathos*. Câteva bucle coboară pe frunte. Ochiul în formă de elipsă, ilustrat în întregime, fără a se avea în vedere că personajul este înfățișat în profil, amintește de stadii depărtate ale picturii egiptene. Pe direcția ochilor poate fi observată o rozetă și către margine o ramură de măsline (?). Rozeta poate sugera valențele solare ale divinității identificată cu *Helios-Sol*. Mai este vizibilă o parte dintr-un chiton, atent drapat pe bust. În ansamblu, figura ilustrată se apropie de prototipul elenistic.

Pe tiparul pentru medalioane de la **Cristești** (d. 11,8 cm), confecționat din pastă de bună calitate de culoare brună deschisă, Sarapis este înfățișat în profil spre dreapta¹¹⁷ (Pl. I/6). Pe creștetul capului are atributul caracteristic – un *calathos*. Părul abundent, buclat este prins cu o coroană legată cu un *lemniscus*. Fruntea ușor bombată, ochiul potrivit ca mărime, nasul drept și barba cărlionțată alcătuiesc în ansamblu un chip cu trăsături armonioase care sugerează distincție, mister, forță. Un chiton cu falduri minuțios aranjate pe piept și brațe acoperă bustul.

Spațiul dintre figură și cele două cercuri în relief din preajma circumferinței este liber neacoperit de alte reprezentări sau însemnări.

O sporire notabilă a obiectelor de ceramică, care ilustrează divinități egiptene, se datorează descoperirilor de la **Micăsasa**, cel mai important centru de producere a ceramicii superioare din Dacia¹¹⁸.

Tipar modelat din pastă brună, consistentă de culoare cărămizie-cenușie (d. 6,8 cm), deteriorat în parte din vechime, care înfățișează bustul lui Sarapis în profil spre stânga¹¹⁹ (Pl. I/5). Pe creștet poartă *calathos*-ul, părul scurt, buclat, este prins cu o coroană la care este atașat un *lemniscus*. Capul este înconjurat de un nimb de raze. Fruntea boltită, ochiul schițat sumar, nasul drept, mustața și barba tunse scurt alcătuiesc chipul unui bărbat sever. Figura este doar asemănătoare cu cea de pe tiparele de la Apulum și Cristești.

Întreaga reprezentare este înconjurată de puncte incizate care, ca pozitiv, dădeau naștere unui cerc perlat. Prin dimensiunile sale, cu diametrul la aproximativ jumătate față de celelalte medalioane, cu Sarapis încadrat de cercul perlat exemplarul de la Micăsasa, este apropiat de tipul întâlnit pe monede¹²⁰. Cununa de raze înfățișează pe Sarapis identificat cu *Helios-Sol*, așa cum cunoaștem și din epigrafe¹²¹.

Pe revers mai sunt vizibile un grup de litere incizate pe care editorul le consideră parte dintr-o însemnare [ISI]S MYRI[ONYMA], lectură, inclusiv a literelor lizibile, la care nu subscriem.

¹¹⁴ Berciu – Petolescu 1976, p. 31, nr. 13, pl. VIII.

¹¹⁵ Squarciapino 1962, p. 23 – unde sunt amintite „picioarele votive” frecvente în viața culturală a lumii antice cu diferite semnificații. Menționează: „...l'inscrizione di un fedele di nome Aetos in un piede votivo rinvenuto in Siria: ...*tenendo il piede sul piede, ho dedicato a Sarapide*”.

¹¹⁶ Popa 1959, p. 469-471.

¹¹⁷ Popa 1965, p. 231-233, fig. 1.

¹¹⁸ Mitrofan 1990, p. 12, nr. 107; p. 137, fig. 37/1- tipar pentru Isis și fig. 37/2 tipar pentru Serapis. Mai este menționat, fără a fi ilustrat încă un tipar de medalion Sarapis (d. 10 cm).

¹¹⁹ Mitrofan 1992, p. 55-61.

¹²⁰ Clerc, Leclant, *op. cit.*, G.

¹²¹ Cf. n. 84.

Cât privește datarea, am situa acest tip în a doua jumătate a secolului al III-lea p. Chr.

Tiparele aveau o multiplă utilizare: pentru obținerea de pozitive folosite apoi ca medalioane de aplicat pe vase rituale de mari dimensiuni¹²², *ex-voto*-uri, sau mai prozaice capace de vase, tipare pentru prăjituri speciale cu chipul zeului pentru banchetele care succedau ceremoniile religioase.

Tiparele cu reprezentarea lui Sarapis se adăugă celorlalte obiecte mărunte care constituie mărturia ale răspândirii cultelor egiptene.

Pentru o placă de marmoră fragmentară (în. 8,2 cm; lg. 10,5 cm; gr. 1-1,2 cm) din colecția Papazoglu au fost aduse argumente că ar putea proveni de la **Sucidava**¹²³ (Pl. IV/1).

Placa votivă, păstrată în proporții reduse, constituie, până acum, singura ilustrare, e drept fragmentară, a triadei egiptene. Doar Harpocrate, în picioare, între cele două divinități șezând, s-a păstrat în întregime. Sunt vizibile atributele sale: *cornucopia* în mâna stângă, floarea de lotus pe cap și gestul tipic, mâna dreaptă cu degetul la gură, interpretat de romani ca o invitație la tăcere. Simbolul tăcerii care este impusă în fața misterelelor. Fără a avea poziția marilor companioni, el este doar *summaos theos*. Harpocrate este clasat între divinitățile prosperității. Din imaginea lui Sarapis pot fi observate doar chitonul și mantia pe genunchiul stâng, o parte din mâna cu care ținea sceptrul. Prezența Isidei poate fi doar presupusă logic căci s-a păstrat numai partea inferioară nu și zona în care erau ilustrate atributele. Execuție sumară, cu incizii puțin adânci, fără a sugera volumul, fragmentul făcea parte dint-o lucrare databilă după tehnică în a doua jumătate a secolului al III-lea.

O altă divinitate de sorginte egipteană, **Ammon**, fără a cunoaște vreo atestare epigrafică în Dacia, are totuși o prezență notabilă prin monumentele sculpturale pe care chipul zeului apare separat sau în asocieri complexe.

Ipotezele asupra etimologiei teonimului au în vedere forma grecizată de transcriere a lui *Imm*, zeul faraonic *Amon* sau vocabula ἄμμος „nisip”, nume potrivit pentru un zeu care s-ar fi născut în pustiul Lybiei.

După contactul cu religia și mitologia greacă, îndeosebi cu Zeus, dar și cu Dionysos, Ammon, zeu cu o vechime milenară¹²⁴ a suferit o însemnată metamorfozare.

Zeus Ammon are în general aspectul primului zeu al panteonului grec, cu unele elemente care-l diferențiază. Numele lui *Jupiter Ammon* din epoca romană era scris *J. Hammon*, ortografiere care avea ca model teonimul zeului nord african *Baal Hammon*¹²⁵ sau Bel Hammon de la Palmyra. Divinitatea greacă și prototipul egiptean au raporturi strânse cu berbecul, rămas animalul sacru al divinității, coarnele de berbec fiind caracteristice lui *Zeus* și *Jupiter Ammon*, adorat sub formă umano-criocefală.

Tipul iconografic a lui Ammon este inspirat de cel al lui Zeus, la care apar însă coarnele de berbec la tâmpile. Aceeași direcție de interpretare este sugerată de prezența capului de berbec¹²⁶.

În Dacia chipul zeului este atestat pe un număr de 21 monumente, în covârșitoare majoritate de caracter funerar (altare?, postamente, coronamente), unde apare frecvent între doi lei adosați care întorc capetele către privitori și țin cu labelo anterioare un cap de oaie.

Jupiter Ammon are obișnuit fața rotundă, un păr ondulat abundent care coboară pe frunte, ochi mari expresivi, barba retezată scurt. Urechile dar mai ales coarnele de berbec răsucite sunt elementele grație cărora este stabilit fără dubiu că cel ilustrat este Jupiter Ammon. Adeseori chipul are ca fundal un con de pin.

Berbecul „ghidul către apă”, animal sacru a lui Ammon, devine în acest context simbol al nemuririi. Chipul lui J. Ammon nu are doar rol apotropaic și unele imagini care-i sunt atașate pe monumente (Gorgona, delfinii, meduza, peștii etc.) amintesc și de presupusul drum al sufletului după moarte către „insulele fericirii”.

Cu o singură excepție – coronamentul funerar din muzeul Târgu Jiu, pe care editorul său consideră că ar fi de la Maghirești (jud. Gorj)¹²⁷ – monumentele cu J. Ammon sunt din Dacia Superior (Ampelum, Apulum, Micia, Napoca, Potaissa, Ulpia Traiana Sarmizegetusa), iar cele găsite la Deva, Sebeș, Sântandrei provin cu mare probabilitate dintr-una din amintitele localități¹²⁸.

O posibilă excepție de la monumentele cu caracter sigur funerar o constituie un capitel fragmentar de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹²⁹ (Pl. IV/3), fără a exclude total aceeași situație pentru interesantele fragmente

¹²² Wuillemieur et Audin 1952; Demarolle 1986, p. 527, pl. III/3 și 4, VI/9 etc. medalioane cu Isis și Serapis.

¹²³ Bordenache 1969, p. 87, nr. 171, pl. LXXV; Petolescu 1973b.

¹²⁴ Erman 1937, p. 58, 132, pass.; H.W. Helck, s.v. Ammon, în *Der Kleine Pauly*, München, 1979, I, p.303.

¹²⁵ Leglay 1966, p. 439-441; Teixidor 1979, p. 12-18; Sanie 1981, p. 116, 179-180 pass.

¹²⁶ Leclant, Leclerc, LIMC, I, 1, p.666, 674-675, 684; LIMC, I, 2, pl. 536/18, 537/24, 539/39, 540/57b.

¹²⁷ Petolescu 1972, p. 79-82.

¹²⁸ Popa 1967, p. 149-156, fig. 2-6; Mărghitan - Andrițoiu 1976, p. 45-54, fig. 1/1-4; fig. 2/1-5; Mărghitan -

Petolescu 1978, p. 723-724, pl. CXL-CXLII.

¹²⁹ Mărghitan - Andrițoiu 1976, p. 51, fig. 2/6.

arhitectonice cu chipul zeului provenite de la Ampelum și Apulum. Chipul zeului este flancat de un motiv vegetal – o ramură cu trei frunze alungite. De presupus că același ornament apărea simetric în partea acum distrusă. La baza capitelului pot fi observate trei frunze de acant care, prin dispunerea lor, laolaltă, imită o scoică marină, iar la partea superioară este vizibil un fragment de coloană (Pl. IV/2, 4-7).

În acest din urmă caz nu poate fi exclusă existența unui templu cu divinități egiptene în care, alături de Isis, Serapis, Harpocras, să apară și J. Ammon. Altcumva piesa trebuie să fi aparținut unui complex funerar diferit de cele amintite.

Apis, taurul sacru, al cărui cult este atestat încă în timpul dinastiei I, adăpostit la templul zeului Ptah, a continuat să fie o prezență în religia egipteană până spre sfârșitul păgânismului. Cultul lui Apis a cunoscut și perioade în care a beneficiat de favoruri deosebite.

O relatare amplă a aspectului lui Apis și a sărbătorilor care-i erau consacrate întâlnim la Herodot și, la distanță de aproximativ patru secole, la Strabon¹³⁰.

Apis era un simbol al fecundității, i se atribuiau și lui desfășurarea inundațiilor binefăcătoare ale Nilului, era corelat regalității, forței, vieții. În inscripții numele său era flancat de crucea ansată – *ankh* –, simbolul egiptean al vieții. Există o credință că după moarte sufletul lui Apis se unea cu cel al lui Osiris – zeu al vegetației și formau o divinitate mixtă *Osiris-Apis-Sarapis*.

În Dacia numele lui Apis apare doar pe o statueta a „Boului Apis” de la Potaissa¹³¹ celelalte statuete cu reprezentarea zeului găsite la *Napoca*, *Porolissum* (lg. 20 cm; în. 7,7 cm)¹³², *Dierna* (lg. 15,8 cm; în. 7,7 cm)¹³³ și *Bologa* (jud. Cluj) (lg. 7,5 cm; în. 4,5 cm)¹³⁴ sunt anepigrafe. Statuetele nu sunt identice, ci doar asemănătoare și cu dimensiuni diferite. Piesa de la Dierna (= Orșova) mai păstrează între coarne un *uraeus* și discul solar (Pl. II/2).

De remarcat faptul că două dintre statuete (*Porolissum* și *Bologa*) au fost descoperite pe teritoriile unor castru. O răspândire modestă, datorată în parte elementului militar.

Selectarea pieselor ilustrate a avut în vedere varietatea și starea lor de conservare. Se adaugă două statuete una de la Potaissa, alta cu loc de descoperire necunoscut.

*

Prin numărul altarelor cu inscripții și al reprezentărilor cultuale lapidare, cultele egiptene (sau greco-egiptene) din Dacia se situează după cele mithraice și cele syro-palmyriene, cu o cifră apropiată de cea a mărturiilor cultelor microasiatice și mult înaintea celor nord-africane.

Doar într-o singură inscripție, cea de pe altarul de la Micia¹³⁵, este menționată zidirea unui templu al Isidei, dar trebuie să avem în vedere existența sigură sau foarte probabilă a unor sanctuare ale zeiței egiptene, singură sau împreună cu zei de aceeași origine, *Theoi synnaoi*, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹³⁶, Apulum, Potaissa, localitate cu numeroase vestigii ale acestor culte, unde a fost descoperit și altarul cu epigrafia care conține mențiunea unui *collegium Isidis*, cu un *pater* și *quaestor*¹³⁷, mod de organizare similar celui din provinciile vestice ale Imperiului.

Vechimea zeiței egiptene, a mitului Osiris-Isis și mulțimea atributelor Isidei – divinitatea care a fost una din marile beneficiare a syncretismului religios din secolele II-III p. Chr. – a contribuit la propagarea ei iar adoratorii au fost din categorii sociale și de profesii diverse – sclavi, liberiți, personaje din medii diferite.

În epigrafele în care Isis apare împreună cu Sarapis (*Serapis*) întâlnim și un număr important de personalități. Sarapis a fost totuși prin excelență creația elenismului, complexa divinitate greco-egipteană la care, alături de moștenirea lui Osiris, apar și valențele dinastice, politica religioasă a regiilor lagizi și apoi a unor împărați romani au avut o însemnătate deloc neglijabilă în răspândirea care a cunoscut-o.

Misteriile Isidei, mitul Osiris-Isis atributele ei și a lui Sarapis ca zei-dispensatori ai iubirii, salvării, tămăduirii, dătători de bogății etc., acopereau un spectru larg al dorințelor umane, asigurându-le așadar un număr însemnat de adoratori.

¹³⁰ Herodot, II, 153; III, 27, 28; Strabon, XVII, 38.

¹³¹ Bărbulescu 1994, p. 164-165.

¹³² Matei 1977, p. 147-151.

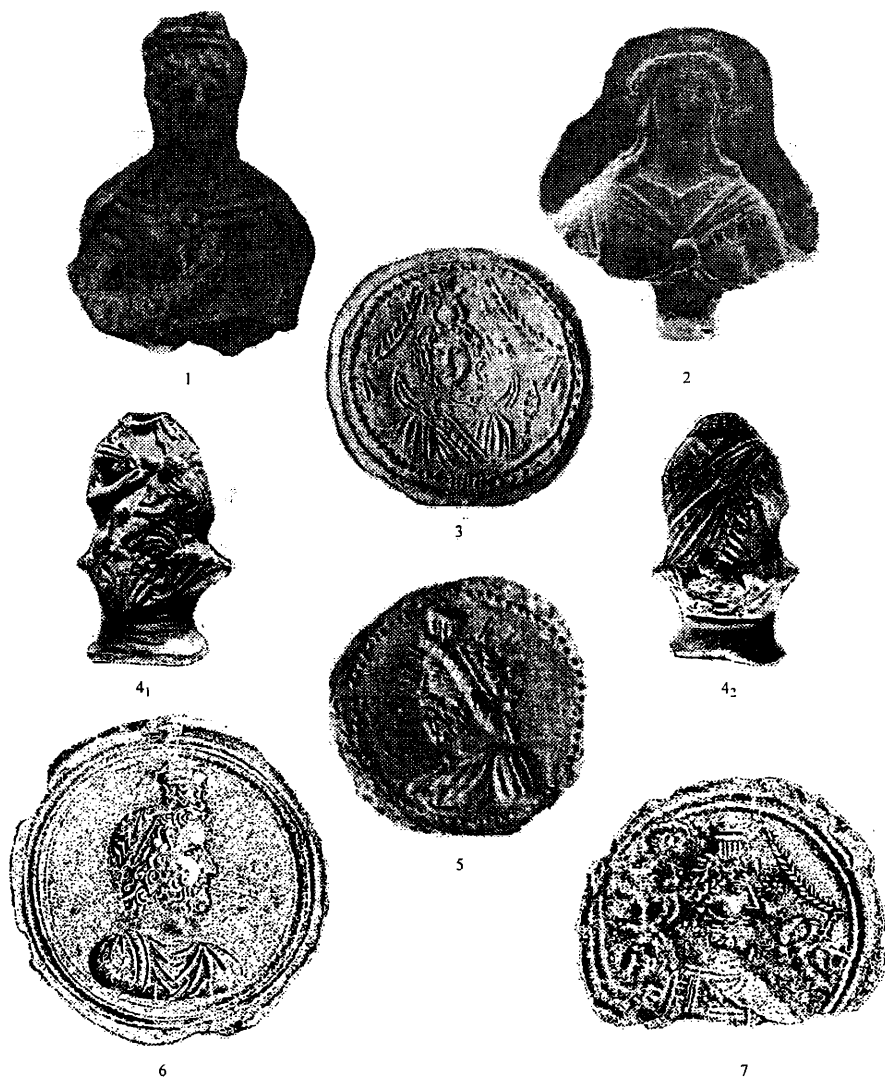
¹³³ Paulovics 1916, p. 193-194, fig. 3.

¹³⁴ Gudea 1974, p. 445-448.

¹³⁵ IDR, III, 48.

¹³⁶ Daicoviciu H, Alicu 1982, p. 66, 68-69.

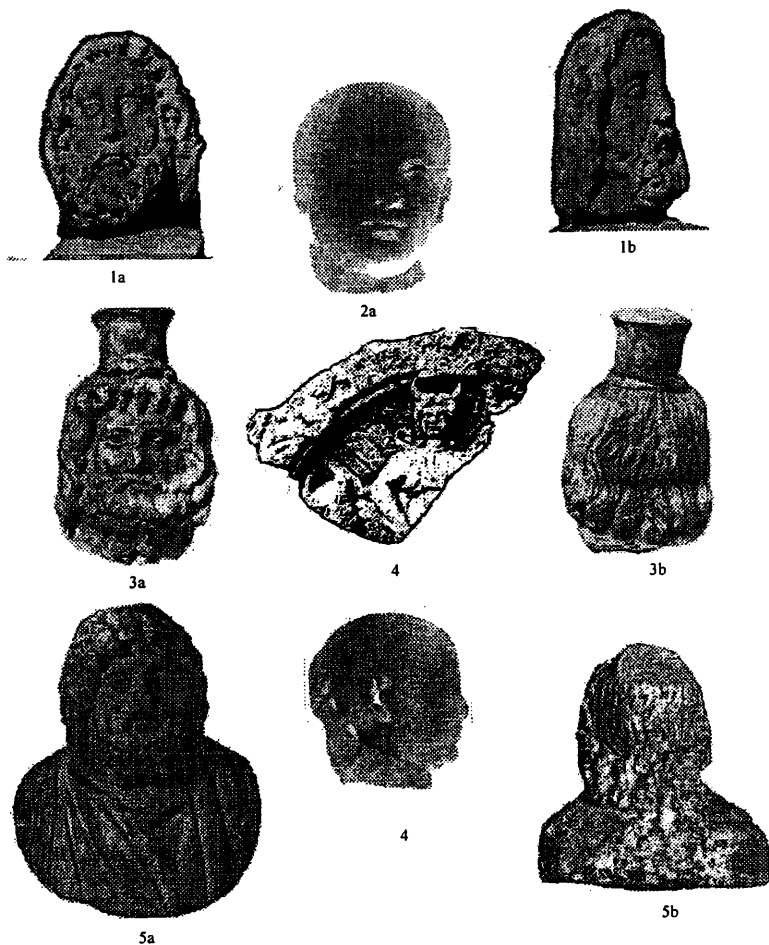
¹³⁷ CIL, III, 882.

Pl. I Piese de ceramică: Romula – Figurină *Isis* (1); Apulum – tipar *Isis* (2); medalion *Serapis* (7); Porolissum – *Isis lactans* (4₁, 4₂); Micăsasa – medalioane *Isis* (2); Cristești – medalion *Serapis* (6).

Pl. II Piese de bronz și piatră: Drobeta – *Isis* (1); Dierna – *Apis* (2); Romula – *Isis* și *Serapis* (3); Băile Herculane (?) – *Isis* (4); Natania – Personaj cu șerpi (5); Potaissa – *Sarapis* (6); Romula – *Sarapis* (7).

Pl. III Capete, busturi și relief cultural de piatră: Potaissa – *Sarapis* (1a, 1b); Drobeta – copil isiac (2a, 2b); Sucidava – *Sarapis* (3a, 3b); Mehadia – *Isis* ? (4); Hațeg – *Sarapis* (5a, 5b).

Pl. IV Relief cultural și monumente votive și funerare de piatră: Sucidava – *Isis* (?), *Harpocrate*, *Serapis* (1); Micia: *Jupiter Ammon* (2); Ulpia Traiana Sarmizegetusa – *Jupiter Ammon* (3 și 5 ?); Apulum – *Jupiter Ammon* (4); Napoca – *Jupiter Ammon* (6); Ampelum – (?).

Pl. V 1 – Placa de la Mehadia cu o posibilă reprezentare isiacă; 2 și 3 – Reprezentări care au alături de imaginile Isidei, a lui Sarapis și cea sigură sau posibilă a Boului Apis (*apud* LIMC, V₂, 195 și 194); 4 – Chip mai puțin comun al Isidei (*apud* LIMC, V₂, 197).

Mai sunt cunoscute reprezentări al lui Osiris, Apis și Anubis descrise în paginile anterioare sau doar menționate.

Pentru a aprecia cât mai corect impactul care l-au putut exercita în viața religioasă a Daciei romane cultele egiptene trebuie să avem în vedere mulțimea domeniilor, a formelor, a transpuerilor plastice în toată diversitatea lor. S-a remarcat că pentru *Ammon* nu dispunem de nici o epigrafă, dar mai mult de 20 de monumente funerare au în componerea fundamentului sau coronamentului lor chipul zeului. Se alătură geme, camei¹³⁸, amulete, figurine de bronz și ceramică, medalioane de ceramică, obiecte cu funcții și destinații diferite. Piese purtate pentru presupusele lor puteri profilactice îndeosebi, dar și tămăduitoare, *voța* pentru sanctuarele zeilor sau în mai modeste amenajări de spații culturale publice sau domestice.

Perioada de cucerire și colonizare, secolele de existență a provinciei Dacia coincid cu epoca de maximă răspândire a cultelor orientale.

Prestigiul vechimii, unele antecedente, momente în care politica religioasă a împăraților romani le era favorabilă au putut contribui ca în unele scurte perioade cultele greco-egiptene să fi avut o poziție de prim ordin în viața religioasă a Daciei Romane provincie în care-și găsiseră totuși sălaș mai mult de 130 divinități.

LISTA BIBLIOGRAFICĂ

- Andrițoiu: Cf. Mărghitan – Andrițoiu 1976.
- Ardevan 1998: R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara 1998.
- Audin: Cf. Wuillemieur et Audin 1952.
- Bărcăcilă 1932: Al. Bărcăcilă, *Băile Herculane în epoca romană și credințele populare de azi*, în „Revista științelor medicale”, 10, 1932, p. 3-28.
- Bărcăcilă 1934: Al. Bărcăcilă, *Monumentele religioase ale Drobetei cu noi descoperiri arheologice*, în Arhivele Olteniei, XIII, nr. 71-73, 1934, p. 69-107.
- Bărbulescu 1972: M. Bărbulescu, *Der Dianakult im römischen Dazien*, în Dacia, N.S., XVI, 1972, p. 203-224.
- Bărbulescu 1984: M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984.
- Bărbulescu 1994: M. Bărbulescu, *Potaissa. Studii monografice*, Turda, 1994.
- Bărbulescu 2000: M. Bărbulescu, *Interpretări arheologice*, în *Studii de Istorie antică. Omagiu Profesorului Ioan Glodariu*, Cluj-Napoca, 2001, p. 371-375.
- Becker 1867: J. Becker, în *Jahrbuch des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande*, 42, 1867, p. 115-118.
- Berciu – Petolescu 1976: I. Berciu et C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie Méridionale* (= EPRO 54), Leiden, E. J. Brill, 1976.
- Bordenache 1969: G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo di Antichità di Bucarest*, Bucarest, 1969.
- Buisson 1970: R. du Mesnil du Buisson, *Études sur les dieux phéniciens hérités par l' Empire romain* (= EPRO 14), Leiden, 1970.
- Buracu 1924: C. Buracu, *Muzeul General Cerna în Băile Herculane și cronica Mehadiiei*, Turnu Severin, 1924.
- Burkert 1987: W. Burkert, *Ancient Mystery Cults*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, 1987.
- Clerc, Leclant: Gisele Clerc, J. Leclant, s.v. *Sarapis* (Σαρᾶπις, Σεραῖπις, Sarapis, Serapis), în LIMC, VII, p. 666-692.
- Condurachi 1939: E. Condurachi, *Isis-Aphrodite. Beiträge zu einer Iconographie des alexandrinischen Syncretismus*, în Academie Roumaine, Bulletin de la Section Historique, XXI, 1939, p. 33-53.
- Culcer – Winkler 1970: Al. Culcer, I. Winkler, *Vestigii romane de la Porolissum*, în ActaMN, VII, 1970, p. 537-548.
- Cumont 1929: Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929.
- Daicoviciu 1945: C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l' Antiquité*, Bucarest, 1945.
- Daicoviciu H., Alicu: H. Daicoviciu, D. Alicu, *Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (II)*, în ActaMN, XIX, 1982, p. 59-74.
- Demarolle 1986: Jeanne-Marie Demarolle, *Céramique et religion en Gaule romaine*, în ANRW, 18/1, 1986, p. 520-540.
- Drexler 1890: W. Drexler, *Der Cultus der aegyptischen Gottheiten in den Donauländern*, Leipzig, 1890.
- Eliade 1959: M. Eliade, *Traité d' histoire des religions*, Paris, 1959.
- Erman 1937: A. Erman, *La religion des égyptiens* (Transl. H. Wild; Preface E. Drioton), Payot, Paris 1937.
- Floca 1935: O. Floca, *I culti orientali nella Dacia*, în Ephemeris Dacoromana, 6, 1935, p. 204-239.
- Gostar 1965: N. Gostar, *Culte autohtone în Dacia romană*, în AIIAI, 2, 1965, p. 237-254.

¹³⁸ L. Țeposu-David 1960, p. 528 (Isis, Serapis); L. D. Țeposu 1965, p. 97, 98 (Harpocrates, Isis, Serapis, Osiris); Tudor 1967, p. 213 (Serapis and Isis) etc.

- Griselini 1926: Fr. Griselini, *Istoria Banatului timișan* (Trad. din germană N. Bolocan), București, 1926.
- Gudea 1974: N. Gudea, *O statuetă reprezentând pe Apis descoperită la Bologa*, în SCIVA, 25, 3, 1974, p. 445-448.
- Hekler 1910: A. Hekler, *Sarapis szobrocška a Nemzeti Múzeumban*, în *Archaeologiai Értesítő*, XXX, 4, 1910, p. 309-311.
- Isac 1970: D. Isac, *Iuppiter Sarapis la Potaissa*, în ActaMN, VII, 1970, p. 549-553.
- Ist.rom., II: *Istoria românilor*, II (coord. D. Protase, Al. Suceveanu), București, 2001.
- Jones 1929: L. W. Jones, *The Cults of Dacia*, în *Classical Philology*, IX, 1929, no. 8, p. 245-305.
- Kolendo 1970: J. Kolendo, *Dea Placidia a Novae et culte de Hekate, la bonne déesse*, în *Archeologia*, XX, 1969, Wrocław, Warszawa, Krakow, 1970, p. 77-84.
- Kolosovskaja 1957: I. K. Kolosovskaja, *K voprosu o romanizaciji Dakii*, în VDI, Moscova-Leningrad, 59, 1, 1957, p. 81-101.
- Leglay 1966: M. Leglay, *Saturne africain. Histoire*, Paris, 1966.
- Macrea 1968: M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1968.
- Malaise 1972: M. Malaise, *Les conditions de pénétrations et de diffusions des cultes égyptiens en Italie*, (= EPRO 22), E. J. Brill, Leiden, 1972.
- Malaise 1984: M. Malaise, *La diffusion des cultes égyptiens dans le provinces européennes de d' Empire romain*, în ANRW, II, 1973, 17, 3, 1984, p. 1615-1691.
- Matei 1977: Al. V. Matei, *O statuetă reprezentând pe Apis la Porolissum*, în ActaMP, I, 1977, p. 147-151.
- Mărghitan – Andrițoiu 1976: L. Mărghitan and I. Andrițoiu, *Monumentele sculpturale romane reprezentând pe Jupiter Ammon, recent descoperite în Dacia Superior*, în SCIVA, 27, 1, 1976, p. 45-54.
- Mărghitan – Petolescu 1978: L. Mărghitan and C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux à Micia (Dacia Superior)*, în *Hommage à Maarten J. Vermaseren*, Leiden, E.J. Brill, 1978, p. 720-731.
- Merlat 1951: P. Merlat, *Repertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Rennes, 1951.
- Mitrofan 1990: I. Mitrofan, *Les recherches archéologiques de l' établissement romain de Micăsasa*, în *Dacia*, N. S., 34, 1990, p. 124-138.
- Mitrofan 1992: I. Mitrofan, *Sarapis pe un tipar din așezarea romană de la Micăsasa*, în SCIVA, 43, 1, 1992, p. 55-61.
- Mitrofan 1996: I. Mitrofan, *Catalogul expoziției „Marele centru ceramic roman de la Micăsasa”*, Cluj-Napoca, 1996.
- Mommsen 1865: Th. Mommsen, *Archäologischer Anzeiger zur Archäologischen Zeitung*, 1865.
- Motte, Pirenne-Delforge 1994: A. Motte, V. Pirenne-Delforge, *Du „bon usage” de la notion de syncrétisme*, în *Kernos*, 7, 1994, p. 11 și urm.
- Paulovics 1916: I. Paulovics, *A görök-egyptomi vallás néhány provinciális emléke*, în *Archaeologiai Értesítő*, XXXVI, 1916, p. 193-194, fig. 3.
- Petit 1971: P. Petit, *La paix romaine*, PUF, Paris, 1971.
- Petolescu 1972: C. C. Petolescu, *Știri noi privind cultele egiptene în Dacia Superior*, în SCIV, 23, 1.
- Petolescu 1973a: C. C. Petolescu, *Încă un monument funerar din Dacia Superior cu chipul zeului Ammon*, în *Apulum*, XI, 1973.
- Petolescu 1973b: C. C. Petolescu, *Un relief votiv dedicat triadei egiptene*, în *Studii Clasice*, București, XV, 1973, p. 159-161.
- Petolescu 1978: Cf. Mărghitan-Petolescu 1978.
- Pippidi 1969: D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969.
- Piso 1993: I. Piso, *Fasti provinciae Daciae, I, Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993.
- Piso 1998: I. Piso, *Inscripfen von Prokuratoren aus Sarmizegetusa (II)*, în ZPE, 120, 1998, p. 253-276.
- Popa 1959: Al. Popa, *Serapis, Esculap și Higyra pe un tipar de la Apulum*, în SCIV, 10, 2, 1959, p. 469-471.
- Popa 1962: Al. Popa, *O nouă inscripție închinată zeiței Isis la Apulum*, în SCIV, XIII, 1, 1962, p. 147-152.
- Popa 1965: Al. Popa, *Două tipare de lut dedicate lui Serapis și Ceres*, în *Studii și comunicări*, 12, Sibiu, 1965, p. 231-233.
- Popa 1967: Al. Popa, *Date noi cu privire la cultul lui Men și Jupiter Ammon în Dacia Superioră*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 145-161.
- Popescu 1927: D. Popescu, *Le culte de Isis et de Serapis en Dacie*, în *Melange de l' École roumaine en France*, 1927, p. 159-209.
- Rahmani 1987: L. Y. Rahmani, *More lead Coffins from Israel*, în IEJ, 37, 2-3, p. 123-146.
- Russu 1975: I. I. Russu, *recenzie la Sylloge inscriptionum Isiacae et Sarapiacae*, collegit L. Vidman, în AIIA, Cluj-Napoca, XVIII, 1975, p. 415 ff.
- Sanie 1970: S. Sanie, *Badones Reginae*, în SCIV, 21, 2, 1970, p. 295-298.
- Sanie 1972: S. Sanie, *Quelques considérations sur les cultes gréco-égyptiens en Dacie romaine*, în *Actes de la XIIe Conférence Internationale d' études classique „Eirene”*, Cluj-Napoca 1972, Bucarest-Amsterdam, 1975, p. 529-537.

- Sanie 1974: S. Sanie, *Dea Placida*, în ActaMN, X, 1974, p. 111-114.
- Sanie 1981: S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană, I, Cultele siriene și palmiriene*, București, 1981.
- Sanie 1994: S. Sanie, *Das römische Dakten Interferenzzone der geistigen Hauptströmungen aus dem Mittelmeerbereich*, în ArhMold, XVII, 1994, p. 57-68.
- Sanie 1999: S. Sanie, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, ed.², Iași, 1999.
- SIRJS: L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacaë et Sarapiacaë*, Berlin, 1969.
- Squarciapino 1962: M. Floriani Squarciapino, *I culti orientali ad Ostia* (=EPRO 3), E.J. Brill, Leiden, 1962.
- Strabon, *Geographica*, recognovit, Augustus Meineke, I-III, Teubner-Leipzig, 1852-1853.
- Teixidor 1979: J. Teixidor, *The Pantheon of Palmyra* (=EPRO 79), E.J. Brill, Leiden, 1979.
- Tinh 1973: V. Tran Tam Tinh, *Isis lactans. Corpus des monuments gréco-romains d' Isis allaitant Harpocrate* (=EPRO 37), E.J. Brill, Leiden, 1973.
- Tinh 1978: V. Tran Tam Tinh, *De nouveau Isis lactans* (Suppl. I), în *Hommage à Maarten J. Vermaseren*, III (=EPRO 78), Leiden, 1978, p. 1231-1268.
- Tinh 1984: V. Tran Tam Tinh, *État des études iconographique relatives à Isis, Sérapis et Sunnaoi Theoi*, în ANRW, II, 17, 3, 1984, p. 1710 și urm.
- Tinh 1990: V. Tran Tam Tinh, *s.v. Isis* (Ἴσις, Isis), în LIMC, V, 1990, p. 763, Cat. 267-268.
- Toutain 1911: J. Toutain, *Les cultes païens dans l' Empire romain*, II, Paris, 1911.
- Tudor 1945: D. Tudor, *Monuments de pierre de la collection Cézar Bolliac au Musée national des Antiquités de Bucarest*, în Dacia, IX-X, (1941-1944) 1945, p. 407-425.
- Tudor 1967: D. Tudor, *Pietre gravate descoperite la Romula*, în Apulum, VI, 1967, p. 209-229.
- Tudor 1978: D. Tudor, *Oltenia romană*, ed.², București, 1978.
- Turcan 1992: R. Turcan, *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris, 1992.
- L. Țeposu-David 1960: L. Țeposu-David, *Gemele și cameele din Muzeul arheologic din Cluj, în Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, p. 526 ff.
- L. D. Țeposu 1965: L. D. Țeposu, *Colecția de geme a Muzeului Brukenthal din Sibiu*, în Studii și comunicări, 12, Sibiu, 1965, p. 83-120.
- Vidman 1989: L. Vidman, *Der ägyptische Kult in den Donau provinzen*, în ANRW, 18, 2, 1989.
- Vlassa 1970: N. Vlassa, *Kulturelle Beziehungen des Neolithikums Siebenbürgens zum Vorderen Orient*, în ActaMN, VII, 1970, p. 3-39.
- Vulpe 1952: R. Vulpe, *Șantierul Poiana*, în SCIV, 3, 1952, p. 205, fig. 23/3.
- Vulpe 1959: R. Vulpe, *Șantierul arheologic Popești (r. Domnești, reg. București)*, în Materiale, VI, 1959, p. 319, fig. 14/1.
- Winkler: Cf. Culcer – Winkler 1970.
- Witt 1970: J. R. Witt, review on *Sylloge inscriptionum Isiacaë et Sarapiacaë*, collegit L. Vidman, în JRS, 60, 1970, p. 233-234.
- Wuillemieur et Audin 1952: P. Wuillemieur et A. Audin, *Les médaillon d' applique gallo-romains de la vallée du Rhône* (Annales de l' Université de Lyon, 3ème sér. Lettres 22), Paris, 1952.
- Zawadzki 1998: T. Zawadzki, *L' inscription de la basilique du Saint Sepulcre*, în *Römische Inschriften-Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb*, Hrsg. R. Frei-Stolba u. M. A. Speidel, 1998.

EGYPTIAN CULTS IN ROMAN DACIA

SUMMARY

Unlike Scythia Minor, on the territory of pre-Roman Dacia there are no acknowledged sculptural and epigraphic monuments dedicated to Greco-Egyptian cults that would date from an epoch anterior to the forming of the Roman province of Dacia.

Researches on the Egyptian cults are more than centenary. Some Egyptian monuments in Dacia, inscriptions and representations have been mentioned together with similar materials from the Danubian provinces or from the entire Roman Empire (cf. n. 6-19).

A new approach to this theme is justified by the archaeological and epigraphic materials that have emerged in the last decades, by the limitation of anterior contributions, by recent studies on some deities and their iconography, by some new data concerning the dedicators.

The present work has among its major objectives the presentation of the archaeological and epigraphic vestiges that reflect the spreading of the most important Egyptian deities in Dacia, some of the domains where they manifested their influence, the presentation of the place they occupy within the religion of the province, among the Oriental cults present in Dacia and generally within the religion of the province.

In Roman Dacia, there have been attested inscriptions in Latin and Greek, mentioning the deities *Isis*, *Serapis* and *Apis*. By means of sculptural monuments and products of the toreutics and glyptics, we meet *Ammon* (Jupiter Ammon), *Anubis*, *Harpocrates*, *Isis*, *Osiris* and *Sarapis*. Finally, we should also mention some names of gods or names in the composition of which we encounter the names of some Greco-Egyptian deities.

Isis, the Egyptian goddess whose Hellenized cult had spread all over the Roman world, also accumulated in her millenary existence the attributes of a great number of Egyptian deities, afterwards becoming a favourite of the syncretism with Greek and Roman goddesses. Each new attribute brings her a new epithet and *Isis* will be given countless names and forms.

Therefore, there are some difficulties in classifying with full certainty the dedications attributed to *Isis*, dedications where the name of the goddess is substituted by one of her numerous epithets, or in plastic transpositions where elements characteristic for the goddess occupy a minor place.

The inscriptions that have been dedicated to her in Dacia could be classified into four categories: a) where *Isis* appears alone; b) *Isis* together with *Serapis*; c) uncertain attribution due to the state of the epigraphs, implicitly of the writing; d) there appear only words considered to be appellatives and epithets of the goddess. The last category comprises two groups: 1) acknowledged, attested epithets that are generally admitted as belonging to the goddess but not exclusively – e.g. *Dea Regina*; 2) epithets and appellatives with a disputed attribution like *Placida regina*.

The dedications for *Isis* should therefore be regarded within their specific situation, their number being either amplified in case we would consider *Dea Placida* as being *Isis*, or reduced in the case of other option.

The name of the goddess is accompanied by the epithets *frugifera*, *myrionyma*, *patrona*, *regina*, by the appellative *dea* to which we would add the ones acquired by accepting the epigraphs of the last category as belonging to *Isis*.

Frugifera illustrates attributes characterizing *Isis*, such as fertility, fecundity, also known through the syncretization with *Aphrodite*, *Demeter*, *Fortuna* as a Ἴσις καρποφόρος (*SIRIS* nr. 317).

The images of the goddess are also very numerous, in agreement with the multiple metamorphoses began in the Egyptian space and continued in the Hellenistic and Roman epoch. Besides the sculptures made in stone, we also encounter figurines made of bronze, ceramic statuettes and medallions, glyptic products from *Drobeta*, *Romula*, *Băile Herculane*. Finally, to the representations where the goddess appears alone, with *Serapis* or with *Harpocrates*. Among the objects of a collection largely created with the discoveries from *Porolissum*, was found a rushlight handle with the representation of *Isis lactans*. We incline to include among the representations in which *Isis* appears, the images on a calcareous fragmentary relief, with an arched border from *Mehadia*.

Moulds for ceramic medallions with the image of *Isis* was found at *Micășasa* and *Apulum*.

Sarapis. The dedicators invoke the divine force of the god (*numen*), naturally attaching the epithet *Augustus* to the newly created deity also as a protector of the dynasts. In three epigraphs, the name of the god is preceded by *Invictus deus*, a sign of the contamination of the cult of *Serapis* with the cult of *Sol* and *Mithras*. The unusual succession in the text of an inscription in *Apulum* where *Sarapis* precedes *Jupiter* and *Sol* has arisen many comments. We should also mention the presence of *Zeus* in a fragmentary Greek epigraph where the epithets of *Serapis* are not clear and another one, also in Greek, dedicated to *Sarapis* and to an unspecified group of gods.

The inscriptions that belong to her exclusively include among the dedicators a *legatus Augusti* T. Iulius Flaccinus; two *procuratores Augusti* Caesidius Respectus and M. Lucecius Felix; Κάσσιος Ἰάλλ[εξ]ανδρός an important character in the administrative and cultic life of the capital of Roman Dacia – C. Iulius Metrobianus and a *primus pilus* of the 13th legion *Gemina* – C. Cosconius Sabinianus.

In the inscriptions dedicated to *Isis* alone we encounter characters of modest social condition.

The situation changes when we consider the initiators in the epigraphs where it is mentioned only the couple *Isis* and *Serapis* or in the inscriptions where, alongside the two deities, we also encounter the names of other gods. Thus, a more modest rank and social position is only held by C. Iulius Antigonus, centurion in the 5th legion *Macedonica*, and his wife *Flavia Apollinaria*, only to further encounter some personalities of the Roman Dacia: M. Stadius Priscus Licinius Italicus *legatus Augusti pro praetore provinciae Daciae*; L. Iunius Rufinus *Proculianus tribunus laticlavii militum legionis XIII Geminae*; Lucius Aemilius Carus *legatus Augusti pro praetore III Daciarum*. We should notice the fact that on the epigraph of the altar built by M. Lucecius Felix *procurator Augusti*, *Serapis* is attributed the epithet *Invictus deus*.

The analysis of the names acknowledged in the epigraphs dedicated to *Isis* and to *Serapis*, certain or possible, reveals an interesting picture.

The plastic representations in stone, alabaster, bronze and ceramic of *Sarapis* come from *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Apulum*, *Potaissa*, *Cristești*, *Micășasa* in *Dacia Superior* and *Sucidava* and *Romula* in *Dacia Inferior*.

Zeus Ammon usually has the aspect of the first god of the Greek pantheon, with some differentiating elements. The name of *Jupiter Ammon* in the Roman epoch was written *J. Hammon*, orthography that took as a model the name of the north-African god *Baal Hammon* or *Bel Hammon* of *Palmyra*. The Greek deity and the Egyptian prototype have close relations to the ram, which remained the sacred animal of the divinity, the ram horns being characteristic to *Zeus* and *Jupiter Ammon*, adored under a human-cryocephalus form.

In Dacia, the face of the god has been attested on a number of 21 monuments, most of them having a funeral character (altars?, socles, cornices) where it appears frequently between two lions standing back to back, which turn their heads towards the observers, holding a sheep head with their anterior paws.

In Dacia, *Apis'* name appears only on a statuette of the "Ox Apis" from Potaissa, the other statuettes found in *Napoca, Porolissum, Dierna* and *Bologa* (Cluj County) are non-epigraphic.

Due to the number of altars with inscriptions and of the lapidary cultic representations, the Egyptian (or Greco-Egyptian) cults in Dacia are situated after the Mithraic and Syro-Palmyrian one, with a figure close to the testimonies of the Micro Asiatic cults, and long before the north-African ones.

In one inscription only, the one on the altar of *Micia*, it is mentioned the building of a temple for *Isis*, but we must take into account the certain or very probable existence of the sanctuaries of the Egyptian goddess, alone or accompanied by gods of the same origin *Theoi sunnaoi*, in *Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa*, city with numerous vestiges of those cults, where it was also found the altar containing the epigraph with the mention of a *collegium Isidis*, with a *pater* and a *quaestor*, type of organization similar to the one of the western provinces of the Empire.

In order to correctly appreciate the impact that the Egyptian cults might have had in the religious life of Roman Dacia, we must take into account the multitude of the domains, forms, plastic transpositions in all their diversity.

The era of conquest and colonization, centuries of existence of the province Dacia, coincide with the epoch of maximum spreading of the Oriental cults.

The prestige of age, some antecedents, moments when the religious policy of the Roman emperors was favourable to them, all these might have contributed to the fact that during short periods of time, the Greco-Egyptian cults have had a primary position in the religious life of Roman Dacia, province where more than 130 deities had found a shelter.